

A globális világ

A XX. századi történeti folyamatok összekapcsolódásáról

Amennyiben a huszadik század valóban egyetemes (s ezzel együtt persze az „egész-rész” viszonyából következően a magyar) történeti folyamatait, annak valóságos, nagyívű, globális – a Kárpát-medence felett átívelő, avagy egymást éppen itt metsző, de esetleg azt el is kerülő – történelmi folyamatait (meg)érteni akarjuk, akkor szem előtt kell tartanunk azt, hogy behatárolt és kizárólagos a (Közép)-Európa-centrikus gondolkodásmód.

A kisállami kiindulóponttal, megközelítéssel, érdekvizonyokkal nem írhatjuk le sem századunk első évtizedeit, benne a két világháborút, sem szerteágazó, minden kontinenst – eltérő módon – érintő következményeit, sem a hidegháború Földünk egészét megosztani képes fél évszázadát, valamint a következő XXI. évszázad (már az 1990-es években formálódó) első évtizedeinek Európát magába foglaló, de azon túl is mutató fő trendjeit.

Hatalmi súlyponteltolódás az Atlantikumról a Pacifikumra

„Elnök Úr! Az idők őszinteséget parancsolnak. A Fülöp-szigetek örökre a miénk. A terület az Egyesült Államokhoz tartozik ... közvetlenül a Fülöp-szigetek küszöbén ott kezdődnek Kína korlátlan piacai. Egyikről sem mondunk le ... Nem hagyjuk veszni keleti lehetőségeinket ... hálát adunk a mindenható Istennek, hogy mint választott népét, bennünket jelölt ki arra, hogy ezentúl vezető szerepet játsszunk a világ újjáépítésében ... Ezentúl főképp Ázsia felé kell irányítanunk figyelmünket. A Csendes-óceán a mi óceánunk ... Hol találunk fogyasztókat árufeleslegünk számára? Erre a kérdésre a földrajz ad feleletet. Kína természetes vevőnk. Közelebb van hozzánk, mint Angliához, Németországhoz vagy Oroszországhoz, a jelen és a jövő kereskedelmi hatalmaikhoz ... A Fülöp-szigetek támpontot ad nekünk az egész Kelet kapujában ... És ez az óceán a jövő kereskedelmének óceánja. A jövő legtöbb háborúja kereskedelmi összeütközés lesz. Az a hatalom tehát, amely uralkodik a Csendes-óceán felett, éppen ezért az egész világ felett uralkodni fog.” (1)

E nevezetes memorandum néhány fontosabb gondolatát *Albert J. Beveridge* (1862–1927) szenátor fogalmazta meg 1900. január 9-én. Az időpont és a benne foglalt törekvések, a „Manifest destiny”, az „American Century” jegyében olyan távlati kihatású, történelmi jelentőségű eseményekkel kapcsolatosak, mint az 1898-as spanyol-amerikai háború, az 1899-ben Kína kapcsán megfogalmazott „open door” doktrínája, (a „nyitott kapuk” elve), s 1903-ban a Kolumbiától a „furkósbotpolitika” és a „dollárdiplomácia” egyidejű alkalmazásával elszakított Panama állam amerikai segítséggel történt létrehozása, majd a csatornaépítési munkálatok elkezdése. Nem utolsósorban a Panama-csatorna megépítése (már nem kellett a távoli Magellán-szorost igénybe venni!), majd 1914 augusztusában átadása, s az ázsiai szárazföld (Kína), s a Japán közelében lévő Fülöp-szigetek megszerzése, a pearl-harbour-i flottabázis kiépítése tették az USA-t már akkoriban is, de főleg perspektívikusan a Csendes-óceánon és a Távols-Keleten érdekelt világhatalommá. (2)

Beveridge szenátor tervei, álmai megvalósításáért az Egyesült Államok mindmáig egyik leginkább tisztelt elnöke, *Theodor Roosevelt* (1901–1909) tett igen sokat és maradandót.

Az elnökre nagy hatást gyakorolt – az amerikai geopolitika atyjának tekinthető – *Alfred T. Mahan*, a Newport-i Haditengerészeti Főiskola tanára, akinek 1890-ben megjelent műve, „*Influence of Sea Power upon History*” kötelező olvasmány volt *II. Vilmos* haditengerészeténél, a Royal Navynél, de a japán császári flottánál is. Mahan és Roosevelt szoros baráti kapcsolata is hozzájárult ahhoz, hogy Roosevelt elkötelezett híve lett a nagy haditengerészeti erő kiépítésének, a navalizmusnak, a „csatorna-doktrínának”. Számára a Monroe-doktrína jegyében a közép-amerikai földszorosot átmetsző csatorna „... egyedül és kizárólag az Amerikai Egyesült Államok eleve elrendelt nagyhatalmi szerepének létfontosságú előfeltétele volt. Hazája két óceán fölötti uralmáról álmodott, s álmában e két óceán összekötő csatornát majd hazája építi meg, birtokolja, tartja územbem, ellenőrzi és teszi erődtémmennyé. A csatornát az amerikai tengeri hatalomhoz vezető első lépésnek tekintette.” (3)

Roosevelt tisztában volt Beveridge véleményével, miszerint a Fülöp-szigetek birtoklása a spanyol–amerikai háború minden egyéb következményénél erőteljesebben befolyásolja majd Amerika jövőjét. Mint mondotta: „Az az óhajom, hogy az Egyesült Államok a Csendes-óceán partjain a legfőbb hatalom legyen ... Nem kupo-roghatunk határainkon belül és nem tekinthetjük magunkat jómódú kalmárok pusztá gyülekezetének, amelyet nem érdekel, mi történik a nagyvilágban ... ha meg akarjuk állni helyünket a tengeri és kereskedelmi uralomért folyó küzdelemben, föl kell építenünk a határainkon túli hatalmunkat. Meg kell építenünk a földszoroson a csatornát és meg kell szereznünk azokat a támaszpontokat, amelyek jóvoltából szavunk lesz a keleti és a nyugati óceán sorsának meghatározásában”. (4)

Az, hogy az I. világháború után a csendes-óceáni érdekek milyen jelentőségűek lettek a Brit Birodalom, de különösen a Csendes-óceán mentén elterülő domíniumok számára, jól tükrözte a Dél-Afrikai Unió fődelegátusának, *Smuts*nak 1921 nyarán elhangzott beszéde, melyet az 1921-es washingtoni konferencia előtt tartott birodalmi konferencián mondott el. „Még mindig hajlunk arra, hogy az európai helyzetet tekintsük a legfontosabb problémának ... Ez most már nem így van ... Nem kétséges, hogy a fő színhely Európából a Távol-Keletre és a Csendes-óceánra tolódtott át. Véleményem szerint a legközelebbi ötven évben, vagy még tovább, a csendes-óceáni problémák lesznek a legfontosabb nemzetközi problémák.” (5)

A félévezredes euro-atlanti korszak súlyvesztése?

Beveridge szenátor közel száz éve elhangzott jóslata a Csendes-óceánról, a „jövő kereskedelmének óceánjáról” a XX. század évtizedei összetett világgazdasági folyamatainak, s drámai fegyveres küzdelmeinek eredményeként, úgy tűnik, valósággá vált. Sőt, amennyiben az utóbbi negyedszázad trendjei az eddigi irányokat követik, akkor a XXI. század első évtizedében a világgazdasági erőforrások, dinamizmusok fő színtere egyértelműen a hatalmas pacifikus medence lesz. Földünk 510 millió km² felszínéből a Csendes-óceán 161,7 millió km²-t, az Indiai-óceán pedig 73,4 millió km²-t tesz ki: véget ér(het) a világtörténelem, s a világgazdaság atlanti, Európa-centrikus *Vasco da Gama*, illetve *Kolumbusz* nevével fémjelzett korszaka. (6) Amikor a portugál hajósok megfajították a monszon-szelek titkát, s először hatoltak be az Indiai-óceánra, majd a spanyolok rájöttek a passzát-szelek rejtélyére, s eljutottak az Újvilágba, ettől kezdve a 81,6 millió km²-nyi Atlanti-óceán, az atlantizmus évszázadai következtek. E térség úgy tűnik éppen a hidegháború fél évszázada alatt a NATO-val, az Észak-Atlanti Szerződéssel érte el gazdasági és politikai csúcspontját, sokrétűen összekapcsolva a Ráktérítőtől Északra fekvő atlanti terület két oldalát, Észak-Amerikát és Nyugat-Európát. (7)

Vajon igaza lesz-e *Csou En-laj*-nak még az 1960-as évek elején mondott jövendölésének, miszerint a Kelet és a Nyugat párvialalában a Kelet túlszárnyalja a Nyugatot, s „a világ gravitációs központja ismét visszakerül Keletre.” (8) Úgy tűnik – s erre utalt a volt kínai miniszterelnök – hogy az emberi civilizáció fejlődésének fő színtereiben évezredek távlatában valóban nyomon követhető az a tendencia, hogy egy Keletről Nyugatra történő elmozdulás ment végbe a „gravitációs központoknál”: kezdve a keleti folyammenti kultúráktól (a Jangcétól a Nílusig), a görög, a római, (levantei-mediterrán), a Hanza (bal-

ti) gazdasági erőterektől a nyugat-európai (atlanti) erővekig. Nyugat-Európának a 15. század végétől egyre erőteljesebb népességelesleg-kirajzása Amerikától Ausztráliáig a XIX. század végére lehetővé tette az Újvilág északi részén, különösen az Egyesült Államok keleti partvidékén egy új (ipari) gravitációs központ kifejlődését. (9)

A XIX. század közepétől kezdődően az Egyesült Államokon belül növekvő ütemben a nyugati-csendes-óceáni partvidék került előtérbe (kaliforniai aranyláz), amit a XX. század elején az USA negyedik szárazföldi határának, azaz a Panama-csatorna övezetnek a megszerzése elősegített. Az Egyesült Államok történetében, de az egész világtörténelemben is fordulatot jelentő 1941-es év (az izoláció-semlegesség feladása) már a pacifikus kihívással, a japán-amerikai háborúval állt szoros összefüggésben. Az USA nyugati partvidékének megerősödése, következésképp a keleti part relatív szerepcsökkenése a későbbiek során összefüggésbe került a II. világháború alatti csendes-óceáni küzdelmekkel, majd a koreai, s a vietnami háborúval.

Roosevelt stratégiai prioritása

A XX. század során a két óceán közé ékelte Egyesült Államokban, mint észak-amerikai kontinentális szigeten, a kritikus történelmi periódusokban mindig kiéleződött, s a külpolitikai viták homlokterében állt a tradicionális irányzatok, az izolacionista és az intervencionista áramlatok, az atlanti (Európát előtérbe helyező) és a pacifikus (Ázsiait preferáló) orientáció hívei közti küzdelem. (10)

A második világháborúban a kétfrontos (atlanti és pacifikus) háborút vívó Egyesült Államok számos érzelmi, de még inkább racionális, hatalmpolitikai, geopolitikai (balance of power) megfontolás alapján az Atlantikumot tartotta elsődleges fontosságúnak, s így a náci Németországot a veszélyesebb ellenfélnek. A számos ok mellett, amiért Németország expanzióját hónapokkal az 1941. decemberi japán támadás előtt veszélyesebbnek, s első számú ellenfélnek ítélte, fontos az volt, hogy a német terjeszkedés a világ gazdaság és a világpolitika akkori fő színpadát, az atlanti centrumot olvasztotta magába, létrehozva a termelőerők és a tudományos tehetség óriási koncentrációját, míg a XX. század első felének japán hódításai a glóbusz pacifikus periferiáját foglalták magukba. A japán és a német terjeszkedés között tehát minőségi különbség volt. Amikor Hitler erőszakkal „egyesítette” Európát, akkor Ausztria, Franciaország, a Benelux Államok, Skandinávia révén a világ legfejlettebb urbánus-ipari térségére tette rá a kezét, míg a japán hódítás a 30-as évektől ugyan kétségkívül a potenciálisan igen gazdag területeket kívánta a maga kontrollja alá vonni, de ezen óriási ázsiai-pacifikus térségek mégiscsak döntően elmaradt falusi, „agrár” szinten állottak. A német hódítás egyúttal azt is jelentette, hogy a kontinentális Németország Európa atlanti-mediterrán tengerpartjainak, következésképp kikötőinek és hajóépítő kapacitásának, a vén kontinens hagyományos tengeri népeinek alávétése birtokában, s ha erre elegendő idő áll rendelkezésre reális eséllyel törekedhetett volna a szuperhatalmi (kontinentális+tengeri+légi nagyhatalmi) státusz elérésére: következésképp igazán veszélyes kihívó félként jelentkezhetett az Atlanti-óceán medencéjében a már akkoriban világ gazdasági vezetőhatalom, az Egyesült Államok ellen. A Latin-Amerika feletti hegemoniát, a Monroe-elvet is inkább Németország kérdőjelezhetette meg, mintsem az egyébként is földrajzilag jóval távolabb fekvő Japán. (11)

A „Germany First” roosevelti stratégiai prioritással akkoriban sokan nem értettek egyet, közéjük tartozott a „Távol-Kelet Eisenhowerja”, *MacArthur tábornok* is, aki 1944-ben úgy nyilatkozott, hogy „...Európa haldokló világ. Elkopott és lezüllött ... A történelem menete az elkövetkező tízezer évre a Csendes-óceánt övező országokban dől el, az ott élő sok millió ember dönti el.” (12) Ehhez *John Lukacs* annyit fűz hozzá, hogy „a látomás mélyén ott vibrál az ősrégi amerikai tendencia, hogy tekintetünk mindig a Távol-Nyugatot fürkészsze, és lépteink szintén odairányuljanak, az a meggyőződés, hogy Amerika sorsa a Csendes-óceán térségével, a Távol-Nyugattal van összekötve, nem Európával. Roosevelt

és Churchill visszazorította ezt az irányzatot egy időre.” (13) Elsősorban az USA döntése határozta meg a háború befejezésének kronológiáját: az első ütem Németország kapitulációja, majd a második Japán, bár Washington formálisan Tokió miatt lett hadviselő fél.

A hidegháború mintegy fél évszázada alatt Washington, mely a nyugati félteke-politikát a globalizmussal, az izolacionizmust az intervencionizmussal váltotta fel, alapvetően Nyugat-Európa mellett kötelezte el magát (Marshall-terv, NATO), ugyanakkor az Egyesült Államok tartós, s a Marshall-tervénél lényegesen költségesebb háborús elkötelezettségei, jelentős valamint emberveszteségei mégis Ázsiában voltak: a koreai, a vietnami-indokínai háborúban, az afganisztáni oroszellenes erők támogatásában. Az utóbbi évtizedekben Ázsia, illetve a Pacifikum fontossága (gondoljunk az itteni amerikai sikerekre és kudarcokra, az USA-Japán szövetségre, illetve a Vietnam-szindrómára) meglehetősen markánsan jelent meg. (14)

A bipolaritás helyébe tripoláris világrend?

1989 után a legújabbkori „Róma és Karthago”, a Kelet-Nyugat bipolaris küzdelmeinek lezárultával kétségkívül egy új világtérkép, a XXI. század kontinenseket átfogó, a tér és idő még további összezsugorodásából következően valóban globális koordináta-rendszere szerkesztődik. Új feszültségfűvek, ellenségképek mentén új szövetségek és ellenszövetségek is létrejöhetnek. A formálódó új világrend alternatívái között szerepel a Pax Americana mellett egy tripoláris rend lehetősége is: Nyugat-Európa (a szovjet blokk szétesése után) Közép-kelet-európai „holdudvarával”, az USA-Kanada-Mexikó „hármass” (NAFTA) s a Japán „legyező” mentén egy ázsiai erőter, netán egy Tokió-Peking ázsiai tengely. (15) A Moszkva-Washington antagonizmus, a Nagy Rivalizálás befejeztével az USA (és a Nyugat) ellenségkép nélkül maradt: a korábbi barátok-szövetségesek riválisok-ellenfelek lettek/lehetnek, s fordítva is. Megváltoztak az interkapitalista viszonyok is. A hidegháborút jellemző domináns centripetális tendenciák helyett, a hatalmi vákuum mentén a centrifugális erők erősödtek fel. (16)

Ebben az ezredforduló előtti útelágazásban az Egyesült Államokban ismét kiéleződtek a hagyományos, a külpolitikai irányokat érintő viták, akárcsak 1914–20, 1939–47 között: vajon mi kapjon prioritást az USA számára a XX. század végén, a XXI. század elején: Ázsia (a Pacifikum, esetleg Észak-és Dél-Amerika) vagy Európa (az Atlantikum)? A kedvezőtlen gazdasági, kereskedelmi – gyakran sokkoló – adatok mindenesetre számos amerikai elemzőt, politikai döntéshozót elgondolkodtatnak. (17) Az USA nyugati partvidéke már a 80-as évek idején a húzó ágazatok fő színterévé vált (Szilícium-völgy). Reagan volt az első elnök, aki Nyugatról, Kaliforniából jött, s a fiatalabb amerikai generációkat is már kevésbé kötötte elődeik atlanti túlparti származása. Ennél is többet jelez azonban az, hogy 1980-ban volt az első olyan év, amikor az USA külkereskedelmi forgalmában Ázsia és a pacifikus térség meghaladta az európai-atlanti kereskedelmi forgalmat. Az USA külkereskedelmi versenyképességét is inkább Japán, mintsem az Európai Közösség kérdőjelezi meg, s ezt jól tükrözik az észak-amerikai sok milliárdos Tokio számlájára írt külkereskedelmi passzívum nyomasztó adatai. (18)

Pax Amerippon?

Vajon beigazolódik-e Beveridge szenátornak egy évszázaddal ezelőtt tett jóvondólése, hogy a Pacifikumban „a jövő legtöbb háborúja kereskedelmi összeütközés lesz”? A történelmi tények mindenesetre azt mutatják, hogy a japán-amerikai ellentétek végigkísérték a XX. század első felét. Igaz, a második felében – a nukleáris sokk után – a szigetország az amerikai atomerő védelme alatt állt, azonban Japánban nem felejtik, hogy a nukleáris korszak beköszönté épp a szigetországhoz kötődött, az „atomkísérlet alanyai” a japánok, az ázsiaiak voltak. Az 1970-es évektől jelentkező kereskedelmi konfliktusok az előrejelzések szerint a XXI. század elejére igen éles rivalizálásba csaphatnak át. A hidegháborút egy hideg béke, egy nem deklarált kereskedelmi háború váltotta fel. Egyes előrejelzések nem tartják kizárt-

nak Tokio és Washington elfordulását egymástól, sőt a konfrontálódást sem. Emlékeznünk kell arra is, hogy az egykori antant szövetségesek között 1922-es washingtoni konferencia előtt és után is igen feszült volt a kapcsolat. A 30-as években pedig szétváltak útjaik, majd ellentéteik Pearl Harbour-ba torkollottak. A japán támadás 50. évfordulóján, 1991 decemberében hiába várta az amerikai kormányzat és törvényhozás Tokio bocsánatkérését. (19)

Minden jel arra mutat, hogy 1989 után egy átmeneti történeti periódusban vagyunk. A két világháború közti korszakot alapvetően a „már nem” (Nagy-Britannia) és a „még nem” (Egyesült Államok) állapot jellemezte, azaz a Nr. 1. hatalom státusza, a világhatalmi súlyelosztás változóban volt. Egy leszálló és egy felszálló ágban lévő angolszász őr-ségváltásnak lehetett tanúja a világ a XX. század első felében: A Pax Britannica-t a Pax Americana váltotta fel. (20) Az 1980-as évtizedet követő évek magában rejtik annak a lehetőségét is, hogy a hidegháborút püroszi győzelemmel befejező Egyesült Államok az amerikai világpiacon versenyképesség, a dollár erejének relatív hanyatlásával fizeti meg riválisa legyőzését. Az USA „már nem” minden vonatkozásban Nr. 1. hatalom, bár továbbra is reálitás a Pax Americana, amelynek hatalma elsősorban a hidegháborúban megteremtett túlságosan is militarizálódott gazdaságán, a „hadászati triádon” nyugszik. Ugyanakkor az előrejelzések szerint a XXI. század 20–30-as éveire a most „még nem” nukleáris hatalom (gazdasági óriás, katonai törpe) Japán lehet a jelenlegi trendek alapján az elsőszámú gazdasági világhatalom. (További kérdőjel természetesen, hogy az ugyan-csak gazdasági óriás, katonai törpe egyesített Németország a jövőben milyen szerepet vállal.) Mindenesetre a City, a Wall Street után, a japán pénzügyi központ, a Ginza, illetve a font, a dollár után a yen lehet a XXI. század első felének kulcsvalútája. Tokio leg-alábbis Ázsia és a Pacifikum, de igen nagy valószínűséggel a világgazdaság egészének fő kalmára, a „XXI. század Velencéje” lehet. A Wall Street Journal egy 1991 szeptemberi számának közlése szerint a világ 100 legnagyobb bankjából 29 máris Japáné, Németorszáé 12, míg az Egyesült Államoké csak 9. *Shinrato Ishihara* Japán következő évszázadra szóló világsúlyosságát deklaráló könyve e japán csoda eredményeire épített, s szokatlan magabiztosságával sokkolta az Egyesült Államok vezető köreit. (21)

Globális egymásba fonódások és kölcsönhatások

Századunk elejétől, összefüggésben a gyakran forradalmian új ipari, közlekedési, haditechnikai, hírközlési, folyamatokkal, egyre intenzívebben s globális dimenziókban jelentkeztek egyidejű egymásra hatások, az egymásba ékelődő történeti-gazdasági folyamatok. A távoli országok, kontinensek tőlük sok ezer kilométerre távol jelentkező eseményekre, kihívásokra reagáltak, lettek kárvallottjai, vagy éppen haszonélvezői Földünk más régióiban zajló fejleményeknek, például háborús cselekményeknek. A példák sokasága közül csupán Japánra utalunk, melynek expanzív lépéseit lényegesen megkönnyítette Németország kétszeri hegemónisztikus kísérlete Európában, az Óvilág nyugati részén. Az I. világháborúban a szuperhatalmi státuszra törő Németországot csak egy – az USA-t, Japánt s a csendes-óceáni brit dominiumokat is magába foglaló – vilá koalíció tudta térdre kényszeríteni, és 1939–1945 között az Euro-Afrikában tervezgető Harmadik Birodalmat is csak egy globális ad hoc koalíció ereje volt képes harapófogóra szorítani és legyőzni. (22)

Az első világháborút lényegében nemcsak egy euro-atlanti (mediterrán), hanem egy pacifikus-ázsiai dimenziójú békerendszer is – a kettős, egymásbafonódó Versailles-Washington (de jure) békerend – volt hivatva lezárni. A II. világháború utáni de facto (alapvető békeszerződéseket nélkülöző) hidegháborús rendet, status quot egy, minden kontinenst átfogó globális hatalmi struktúra rendszer, a hatalmi súly-ellensúly, a szövetség–ellenszövetség hatalmi szerkezete, a globális „balance of power” (NATO-CENTO-SEATO kontra Varsói Szerződés, illetve Moszkva-Peking tengely), „dualista”-bipoláris világ rendje jellemezte. (23)

A globális egymásbafonódások nyilvánvalóak, bár még kevésbé markánsak a versailles-i rendszer esetében. A párizsi békék Európa-centrikusnak tűnnek, de ha jól megnéz-

zük a konkrét szerződések előírásait, például a Németországot sújtó paragrafusokat, akkor láthatjuk, hogy pl. a 179. paragrafus megtiltotta német instruktorok küldését idegen országokba. (Az első világháború előtt, alatt jelentős befolyással rendelkező német katonai missziók tevékenykedtek Dél-Amerika számos országában, Törökországban, Perzsiában stb.). A 170. paragrafus német fegyverek exportjának tilalmát tartalmazta, hiszen például a Krupp-fegyverek számos országban monopolhelyzetben voltak, s elárasztották, a világ országait Chilétől Japánig. A német hadiflotta kikapcsolása pedig éppen a német világhatalmi ambíciók blokkolását célozta. (24) A párizsi békek közé tartozott a sevres-i, majd a lausanne-i béke is, de ezeket olyan hatalmak diktálták, melyek központja ugyan az európai kontinensen volt, de valójában brit és francia imperiumról volt szó. A Közel- és Közép-Kelet politikai térképének a Jordántól az Eufráteszig történő átrajzolása, a Syces-Picot egyezménytől kezdve a san remo-i konferenciáig – különösen London szemében – legalább annyira fontos volt, mint Kelet-Közép-Európa átszerkesztése a Finnöböltől az Adriáig. A mandátumterületek, melyek a nyugat-afrikai Togótól a csendes-óceáni Mariána-szigetekig terjedő ívben formálták át a világ térképét, ugyancsak szerves részét képezték úgymond az európa-centrikus Versailles környéki békeknek. Amikor tehát Londont említjük, akkor a Gibraltári-szorostól a Malacca-szorosig terjedő Brit Birodalomra, Párizs politikájával kapcsolatban pedig az Orantól Beiruton át egészen Saigonig húzódó francia birodalom érdekrendszerére is gondolnunk kell. (25)

(Közép-)Európában hajlamosak vagyunk arra – s ez geopolitikai helyzetünkéből adódóan természetes is – hogy a II. világháború előzményeként elsősorban a versailles-i rendelőzőjára, felbomlására fordítjuk elsődlegesen figyelmünket (a Rajna-vidék remilitarizálásától az Anschlubig stb.). Kevésbé áll azonban a figyelem központjában az, hogy az I. világháború utáni békerend nyílt megbontása, felrúgása a Távols-Keleten 1931-től Japán részéről kezdődött a mandzsúriai krízis kapcsán. Egyébként is már a 20-as években ezt megelőzte egy, az öthatalmi washingtoni flottaszerveződés résztvevői közti kvalitatív tengeri fegyverkezési verseny. A távols-keleti status quo megbontásának következményei azonnal lecsapódtak az európai (az Ázsiában nagyon is érdekelt) nagyhatalmaknál, az európai saktáblán. Mandzsúria 1931-es megtámadása, Tokio kilépése a Népszövetségből, majd 1934-től a washingtoni flottaegyezmények felmondása azt jelentette, hogy az egykori ázsiai antant-szövetséges mezt váltott, s barátból ellenséggé lett. A győztes antant-hatalmak közti formális kooperáció, a status quót garantáló minimális együttműködés ezzel megszűnt. Japán nyíltan revizionista hatalom lett, igaz magára maradvra, s kilépett a versailles-washingtoni rendből. Tokio fait accompli-politikája 1937-ben Kína megtámadásával folytatódott. Az 1931–1936 közötti izoláció áttörésére intenzíven kereste az európai revizionista hatalmakkal a kapcsolatot, mely végül is az 1936-os antikomintern paktumba, és az 1940-es háromhatalmi egyezménybe torkollott.

Ezen Európától oly távoli revíziós események igen óvatossá tették Londont és Párizst (de Washington is). Minden áron meg akarták akadályozni, hogy az ingadozó Olaszország ne kövesse Japán példáját, ne menjen át a másik, Hitler képviselte revizionista oldalra. Részben ez magyarázza az olaszok Etiópia elleni agressziójakor az egykori antant hatalmak felémás-megalkuvó politikáját, másfelől Japán „büntetlensége” mintegy ösztönözte Mussolini-t és Hitlert a japán agressziós modell követésére. A brit birodalom pozícióinak általános megrendülése, az erőteljes, korlátozás nélküli japán fegyverkezés 1934 végétől, 1935-től az egyidejű konfrontálódás reális veszélye a Sárga-tengeren (a japán flottával), a Mediterráneumban (az olasz tengeri erőkkal), és az Északi tengeren (a német admirálisokkal), miközben a palesztin probléma, az ottani 1936-os felkelés jelentős brit erőket vont el, s a létfontosságú olajvezetékeket veszélyeztette a Földközi-tenger partján. Nos, e távoli stratégiai pontok egyidejű fenyegetettsége, e szimultán kihívások és a távoli csendes-óceáni dominumok érdektelensége, London túlfeszítettségi állapota magyarázatot is adnak arra, hogy ami Európa belsejében történt, legyen az a Visztulánál vagy a Dunánál, csak epizód-mel-

lékszintér volt Londonból (de különösen Sydney-ből) nézve. De hogy mi történik a Jordán, a Nílus, a Gangesz, a Janceg térségében, s az Egyenlítő közelében fekvő Karolina-szigeteknél, az nagyon is fontos stratégiai kérdéssé vált, s ezért prioritást élvezett. (26)

Az 1938-as müncheni válság idején tehát Londonnak Ausztria ügyéhez hasonló, vagy még veszélyesebb fejleményekre kellett – háborúra felkészületlen helyzetében – egyidejűleg reagálnia! Így a német Condor-légió új bombázási taktikájára Spanyolországban, a japán légiő kínai nagyvárosok elleni tömeges terrorbombázásaira, a palesztin-zsidó feszültség polgárháborús állapotaira Ciszjordániában, *Gandhinak* az egész szubkontinentet mozgásba hozó tevékenységére Indiában, s a Japán hajómérnökök fantasztikus nagyságú és úrméretű csatahajóira, és repülőgépanyahajóira. London e kritikus helyzetében 1937-ben de facto lemondott távol-keleti-kínai pozícióiról s Szingapur erőrendszere kiépítésének meggyorsításával jelezte, hogy érdekszféráját a Malakka-szorosig vonta vissza, viszont az Indiai-óceánt, az indiai szubkontinentet minden áron meg akarta tartani. A London által már Ausztria és Csehszlovákia előtt leírt, cserben hagyott Kína támogatását egyre inkább az USA kezdte átvenni. E távol-keleti fejlemények mindenesetre jól jelezték azt, hogy London sokat bírált megbékéltetési politikája nem csak európai dimenziójú volt (European Appeasement), hanem azt a birodalmi érdekei túlfeszítettségéből adódóan nemzetközi-világ dimenzióban (International World Appeasement) folytatta. Más szavakkal: Japán fait accompli-erőpolitikája Ázsiában lényegesen befolyásolta London európai megbékéltetési politikáját. Mandzsúria és Sanghaj München előjátéka volt, miközben a japán lépések kapóra jöttek a német követeléseknek. Berlin és Tokio 1936-os antikomintern-paktuma mindkét fél számára kiszámítható hatalmpolitikai előnyökkel járt, mellyel „revolverezni” lehetett a status quo hatalmakat. Ausztrália, Új-Zéland jogos félelmei a japán császári haditengerésztől, melynek járőröző hajói a japán kézre került volt német szigetek révén már az Egyenlítőnél gyakorlatoztak, azt eredményezték, hogy a katonailag felkészületlen London a müncheni válság idején Prága megmentése érdekében nem számíthatott távoli domíniumai támogatására (sem): a világméretű Commonwealth belső (pacifikus) erőviszonyai így visszahatottak az atlanti-mediterrán politikára, s ezen belül Kelet-Közép-Európa sorsára is. (27)

A második világháború utáni de facto (forró béke-hideg háború) fél évszázados hidegháborús, bipoláris rendben, a megosztott világban az USA, az Újvilág, a nyugati félteke vezető hatalma ájtött-itt maradt az Óvilágban, előretolt védelmi vonulata a keleti blokk határainál, a vasfüggönynél húzódott. A nyugati félteke szuperhatalma a keleti félteke három kontinensén, Európában, Ázsiában, Afrikában építette ki a keleti blokkal szembeni előretolt pozícióit. Másfelől a bikontinentális szovjet birodalom Európa és Ázsia után az ötvenes évek közepétől befolyáshoz jutott Észak-Afrikában, az arab világban (Egyiptom, Szíria), majd a hetvenes évek második felében Fekete-Afrika országaiban is, ahol létrehozta a szocialista orientációjú országokat, például Angolát. Az Újvilág kellős közepén pedig Kubában (a hatvanas években) és Nicaraguában (a nyolcvanas években) vörös hídfőket épített ki. A nyugati (európai) szövetségi rendszereknek tagja volt a keleti (ázsiai) Törökország, azázsiai központú CENTO-SEATO pedig nyugat-európai és amerikai vezetése alatt állt. A Varsói Szerződéshez, a KGST-hez kötődtek Ázsia, Afrika, Amerika egyes államai is. Az északi félteke két, nyugat-keleti rivalizáló szuperhatalma a Dél országait is bevonta a maga vertikális versengésébe, mely azok kettészakadásával is járt (Észak-és Dél-Korea, Észak- és Dél-Vietnam, kommunista és kapitalista Észak-és Dél-Kína-Tajvan). (28)

Transzkontinentális vasútvonalak, óceánközi csatornák

Az I. világháborút megelőző évek, majd az azt lezáró békerendszerek is mutatják a – különösen az 1945 utáni korszakra jellemző – globális egymásrahatásokat. John Lukacs a századforduló világát elemezve többé-kevésbé joggal írhatta, hogy „politikai értelemben 1900-ig a világ nem volt kerek, *Kopernikusz* ellenére sem”. (29) Számos, a kontinenseken és óceánokon átívelő nagyhatalmi ambíciók, az „inter-és transzkontinentális” erő-

vonalak, titkos vagy nyílt kapcsolatrendszerek, az alkuk, szövetségek arra utaltak, hogy a gazdasági, politikai, katonai szálak egyre sűrűbben ölelik át a földgolyót. A nagy szárazföldi távolságok leküzdése transzkontinentális vasútvonalak révén egyszerűbbé vált, hiszen Pétervár vasúti összeköttetésben állt Vlagyivosztkkal, Porth Arthurral és Alma Atával. A németek az „5 B” stratégiai vasútvonalukkal, és a kielői csatornával, a Balkánt is átszelő „Orient-expresszel” (Bréma-Berlin-Bizánc-Bagdad-Basra) összeköthették az Északi-, illetve Balti-tengert a Perzsa-öböllel, s a Vörös-tengerrel, azaz az Indiai-óceánnal. Ezért is mondhatta II. Vilmos híres 1898-as damaszkuszi beszédében, hogy 300 millió mohamedán barátjának vallja magát. (30)

Az angolok a Szezei-csatorna megszerzésével Liverpoolt Hongkonggal kötötték össze Gibraltáron, Ádenen és Bombayen keresztül. S hogy a németek kijutását a Bagdadi vasúton keresztül megakadályozzák a Perzsa-öbölbe és az Indiai-óceánra, preventív lépésként létrehozták 1898-ban Kuwaitban protektorátusukat. Az Egyesült Államok transzkontinentális vasútvonalai után a Panama-csatornával tengeri úton is összekötötte az Újvilág keleti és nyugati partvidékét, a két nagy óceánt, így például Bostont és a chilei Valparaisot, San Fransiscót és a venezuelai Caracast. A nagyhatalmi politika keretében német katonai tanácsadók képeztek ki a porosz drill jegyében és látták el Krupp-fegyverekkel a japán hadsereget az oroszok ellen, hogy ezáltal az orosz haderők a transzsibériai vasút ellenére egy potenciális keleti és egy már létező nyugati harapófogó szorításába kerüljenek és erők megosztására kényszerüljenek (Mukden). Az angolok az oroszok kínai expanziójával szemben pedig a japán haditengerészetet juttatták a kor akkori színvonalára (Csuzima-szoros), sőt 1902-ben még szövetségi szerződést is kötöttek a japánokkal.

Fő- és mellékszereplők ugyanazon világszínpadon

A világpolitika fő és mellékszínterei (harcmezői), főszereplői és statisztái ugyanazon a világszínpadon helyezkedtek el már a nagy háború előtt is, de különösen 1914–18-ban: mint az antant vagy a központi hatalmak tagjai, támogatói, majd mint győztesek és vesztesek! Világtörténelmi fordulatként Európába első ízben érkeztek tengerentúli, újvilági, első-sorban amerikai, s persze afrikai, ázsiai gyarmati ezredek, de ausztrál, új-zélandi alakulatok is. Wilson pedig – s ez sem akármilyen mérföldkő – az első amerikai személyiség volt, aki elnöki minőségben az Óvilágba látogatott. A versailles-i konferenciákon megjelennek az arab vezetők is – igaz mellékszereplőként –, valamint a japán császár diplomatai is. Igen tarka a kép Genfben is, a Népszövetség plenáris ülésén, ahol szót kapott Gandhi és *Hailé Szelasszié* is. Washingtonban az 1921–22-es értekezleten, bár a tárgyalás témája a Csendes-óceán medencéje volt, jelen voltak az európai országok képviselői, de Japán is, és közvetetten éreztették új hatalmi súlyukat Ausztrália, Dél-Afrika és Új-Zéland. Ambár a Szovjetunió nem vett részt egyik békekonferencián sem, de a Moszkvából irányított kommunista pártok Nyugat-Európától Kínáig, Chilétől Kubáig mindenütt megszerveződtek.

Világháborús tengeri blokádok – világgazdasági következmények

Természetesen a világgazdasági egymásrahatások megemlézése nélkül torzó maradna az egyre szélesedő s újabb és újabb termékekkel bővülő világkereskedelmi panoráma. Elég ha csak a két világháború alatt kölcsönösen alkalmazott tengeri blokádokra utalunk, melyek a békeidők világkereskedelmi (export-import) kapcsolatait zilálták szét, melyből kétségkívül legtöbbet az USA, de Japán is sokat profitált. Az 1917-es orosz forradalmak előfeltételeit lényegesen befolyásolta, hogy Németország mind a Balti-tengeren, mind a török tengerszorosoknál elvágta Oroszország hagyományos életvonalait. Az antant-szállítások kimaradása az orosz birodalom számára „légszomj”-hatást eredményezett, s döntő módon hozzájárult a cári hadsereg moráljának aláásásához. Az Egyesült Államok fő hitelezővé válása, illetve kereskedelmi, pénzügyi térhódítása Latin-Amerikában, de a Brit Birodalom oly részein is mint Kanadában, vagy Ausztráliában szoros összefüggés-

ben állt az U-Boot-háború szerteágazó következményeivel. A protekcionista politikák el-
lenére az 1929-es világgazdasági válság alól egyetlen ország sem tudta kivonni magát,
tovagyűrűző hatásai Argentínától a Baltikumig, Japántól Magyarorszáig terjedtek. (31)

Az új nagyhatalmi rang: légi, atom-, és rakétaszuperhatalom

A közlekedési és hírközlési technikában a XIX. század transzkontinentális vasútvona-
lait, tenger alatti kábeleit a 20-30-as években felváltották a nemzeti, majd transzocéáni-
transzkontinentális léghajó-, illetve repülőjáratok, nemzeteket és földrészeket besugárzó
rádióadások és film(híradók) térhódítása. *Charles Lindberg* 1927-ben a New York–Pá-
rizs „nonstop” 30 órás, 5850 km-es távot elsőként repülte át az Atlanti-óceán felett, *gróf*
Zeppelin léghajói összekötötték Európát, Észak-és Dél-Amerikát, forradalmasítva egyút-
tal a tengerentúli postaszolgálatot is. Az Egyesült Államok mind Dél-Amerikába, mind a
Hawai-Fülöp-szigetekre rendszeres légijáratokat indított. A 20-as években a brit szigete-
ket és Indiát Palesztinán és a Közép-Keleten keresztül már – a hagyományos tengeri
összeköttetés mellett – birodalmi repülőjáratok kötötték össze, s a *Cecil Rhodes* által meg-
gálmódott afrikai „3 C” birodalmi tengelyt is (Cairo-Chartum-Capetown) rendszeres re-
pülőjárat kötötte össze. (32)

A II. világháborúban légihatalmak csaptak össze egymással. Németország és Japán ve-
resége nem utolsó sorban azért következett be, mert a légi uralomért folytatott küzdelem-
ben alulmaradtak. Míg Európában Hitler legyőzése megkövetelte az inváziót, addig Ja-
pán veresége a főszigetek elleni partraszállás nélkül következett be. A sok ezer kilomé-
teres távolság megtételére képes amerikai repülőerődök a korlátlan léguralom birtokában
repülhettek a japán nagyvárosok fölé, s így került sor az atombomba ledobására is.

A korábbi évszázadokra a szárazföldi hatalmak, illetve tengeri hatalmak rivalizálása a
jellemző. Az I. világháború eredményeként a háború tengeralatti és légi (háterszágot már
nem ismerő) dimenziója jelentkezett, mely egyúttal az új energiaforrás, az olaj jelentősé-
gét olyannyira kiemelte, hogy a „fekete arany” nélkül értelmezhetetlen századunk gazda-
ság-, politika- és hadtörténete. E két, az olajra épülő új hadviselési formát kapcsolta össze
a szárazföldi erővel mind a német, mind a japán vezérkar, s tette lehetővé számukra a vi-
lág-villámháborús hadviselésüket és az Óvilág globális felosztásának tervét. A háromha-
talmi egyezmény, illetve az azt kiegészítő katonai megállapodások az Indiai-óceánon vég-
gighúzódó 70. hosszúsági fok mentén – mintegy a legújabbkori tordesillas-i egyezmény
mintájára- megosztottak egymással a három óvilági kontinentst illetően.

A II. világháború végére a Pax Americana nemcsak az első nukleáris hatalmat szim-
bolizálta, hanem a hatalomnak, az erőnek egy olyan új kombinációját, ami nem létezett
korábban: az Egyesült Államok olyan hadigépezetet fejlesztett ki, mely kontinentális-
tengeri-légi hatalom a glóbusz bármely pontján amerikai érdekeket nyomatékosan kép-
viselni tudó kombinációján alapult, s melyet az A-bombával mintegy megkoronázott.

A németeknek a La Manche-csatornát átlövő rakétái a nukleáris korszak mellett jelezték
a rakétakorszak kezdetét is. Az 50-es évek végétől az északi sarkon keresztüli pályáivra be-
programozott, az addigi amerikai izolációt földrajzilag lehetővé tevő atlanti és pacifikus
óceánpajzsok átlövésére képes szovjet interkontinentális rakéták és az Arktisz jége alatt
megbúvó amerikai és szovjet atomrakétákat hordozó atomtengeralattjárók, a kontinensek
közti forró drót, és a műholdak rendszere, az első űrutazás, majd Holdra-szállás, a műhol-
das TV-adások tették valóban globálissá a hidegháború korszakát, melyek nem utolsó sor-
ban a SALT-szerződésekben kodifikálódtak. A 80-as évek csillagháborús (SDI) program-
ja valójában már egy XXI. századi, földgolyónkon túlmutató távlatokat vázolt fel. (33)

A világ globális problémái

E rövid, a globalitásra történt utalások végén természetesen nem felejtkezhetünk el
„megsebzett bolygónk” egyre feszítőbb globális problémáiról: a Malthusi-jóslat XXI.

századi eshetőségeről, a népességrobbanásról, a környezetszennyezésről, a XIX. század végi tömeges méretű európai népesség kivándorlásától e századvég számos menekülthulámáig, a Kelet-Nyugat domináns feszültségei helyébe lépő Észak-Dél problémahalmozig, beleértve többek között a kábítószertermelést és -fogyasztást, a mérhetetlenül szegények millióinak-milliárdjainak, s a gazdag, pazarló régiók, rétegek drámai kontrasztját, az ideológikus ellenségek helyébe lépő eltérő értékrendű vallások és civilizációk egymásnak feszülését. (34)

A fentebbi történelmi események, összefüggések felvillantásával, problémafelvetéseinkkel csupán jelezni kívántuk azt, hogy a globális megközelítésnek van – lehet – kell – legyen létjogosultsága, hiszen a felnövekvő fiatal nemzedékek akarva-akaratlanul globális feltételrendszerbe nőnek bele, elég ha utalunk itt a kommunikációs forradalom keretében sugárzott műholdas szórakoztató, illetve híradásokra (CNN), a számítógépes információs rendszer, és bankműveletek, tőkeátcsoportosítások helyi, regionális, kontinentális, globális összekapcsolódására. Az atlanti és pacifikus, az európai és ázsiai, az óvilági és újvilági hatalmi, népességi, egészségügyi, vallási, technikai, nyelvi, kulturális viszonyainak egymásra hatásai jelentkeztek már a XIX–XX. század fordulóján, s ez még inkább így igaz a XX–XXI. század váltásakor, a III. évezred küszöbén.

Jegyzet

- (1) Urbán Aladár (szerk.): *Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1–2 k.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1970. 657–658. p.
- (2) McCullogh, David: *Óceántól óceánig.* A Panama-csatorna építésének története. Európa Kiadó, Budapest, 1986; Winde, Joachim-Knoll, Christian: *Schlagadern des Seeverkehrs.* (Zur Geschichte der groben Seekanäle) Leipzig–Jena–Berlin, 1977; Fischer Ferenc: *Az Amerikai Egyesült Államok katonai jelenléte és stratégiája a Karib-térségben a XX. század elején.* In: Tanulmányok Kuba történetéből. (szerk. Anderle Ádám) Szeged, 1985. 17–37. p.
- (3) McCullogh: i. m. 324. p.
- (4) U.o. 330. p.
- (5) Patyomkin, V. P (szerk.): *Az újkori diplomácia története (1919–1939).* A diplomácia a második világháború előkészítésének periódusában. Szikra, Budapest, 140. p.
- (6) Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása.* Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, „A XXI.század küszöbén” c. fejj., 413–503. p.; Kennedy, Paul: *In Vorbereitung auf das 21. Jahrhundert.* Frankfurt am Main, 1993; Chaliand, G.–Rageau, J. P.: *Strategic Atlas. A Comparative Geopolitics of the World's Powers.* New York, 1985.
- (7) Reinhard, W.: *Geschichte der europäischen Expansion Bd. 1.* Stuttgart, 1993; Niemetz, G.–Uffelmann, U.: *Epochen der modernen Geschichte.* Schwerpunktthemen, Entwicklungen, Zusammenhänge. Vrlg. Ploetz, Freiburg–Würzburg, 1986 (Das Zeitalter der europäischen Vorherrschaft und der Niedergang... c. fejezet); Kennan, George F.: *Amerikas Außenpolitik 1900 bis 1950 und ihre Stellung zur Sowjet-Macht.* Zürich, 1952.
- (8) Heikal, Mohamed Hasszanein: *Nasszer és kortársai.* Kairói dokumentumok. MSZMP számozott példány (30.) 311. p.
- (9) Barraclough, G.: *Tendenzen der Geschichte im 20. Jahrhundert.* München, 1967; Hobsbawm, Eric: *Das imperiale Zeitalter, 1875–1914.* Frankfurt, 1989.
- (10) Schwabe, Klaus: *Die USA zwischen Isolationismus und Interventionspolitik.* In: Hillgruber, Andreas (Hrsg.): *Ploetz Geschichte der Weltkriege. Mächte, Ereignisse, Entwicklungen. 1900–1945.* Freiburg–Würzburg, 1981. 178–191. p.; Spykman, Nicholas J.: *Estados Unidos frente al mundo.* Mexico, 1942.
- (11) Hillgruber, A.: *Die weltpolitischen Entscheidungen vom 22 Juni bis 11. Dezember. 1941.* In: Bracher-Funke-Jacobsen: *Nationalsozialistische Diktatur 1933–1945. Eine Bilanz.* Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung. Bd. 192. Bonn, 1983, 440–465. p.; Thies, Jochen: *Hitlers „Endziele”. Zielloser Aktionismus, Kontinentalimperium oder Weltherrschaft?* In: Bracher-Funke-Jacobsen i. m., 390–407. p.; Fischer Ferenc: *Az Újvilág az Óvilág bekerítésében, avagy a keleti félteke a nyugati félteke harapófogójában? (Az Egyesült Államok stratégiája és sajátos semlegessége 1939–1941 között)* (Kézirat) Pedagógus Szakma Megújítása Projekt–OKI, megjelenés előtt álló tanulmánykötet, 1996.
- (12) Lukacs, John: *Az Egyesült Államok 20. századi története.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. 291. p.
- (13) U.o., 291. p.
- (14) Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1941–1991.* IKVA Kiadó, Budapest, 1993.

- (15) Kennedy, Paul: *In Vorbereitung*. i.m.; Almási Miklós: Európa, Amerika és Japán verseng a XXI. századért. In: Társadalmi Szemle 1992/11. 81–86. p.; '93: *Az európai egység éve*. In: HVG 1993.01.02.
- (16) Rees, John: *Az új imperializmus*. In: Eszmélet 1991/9–10., 146–186. p.; Kissinger, Henry: *Die sechs Säulen der Weltordnung*. Bonn, 1992; Brzezinski, Zbigniew: *Macht und Moral*. Neue Werte für die Weltpolitik. Hamburg, 1994.
- (17) Hyland G. W.: *Pragmatizmus és külpolitika*. A kelet–nyugati kapcsolatok átfogó változásai ritka történelmi alkalmat kínálnak a nemzetközi kérdések teljesen új megközelítéséhez. In: USA 1993/79. 67–71. p.; Finckelstein, Joseph: *Kapitalizmus és technológia*. A harmadik ipari forradalom mellett a gazdaság történetének minden eddigi tapasztalata eltörpül. In: USA 1993/79. 17–21. p.; Weidenbaum, M.: *Az üzleti érdekekről*. Az 1990-es évek gazdasági térképe hosszú távon és mélyrehatóan befolyásolja majd a vállalati tevékenységet és a nemzetközi versenyképességet. In: USA 1993/80. 5–12. p.; Kurth, James: *A posztmodern világ hajnalán*. A nemzetállamok világa átadja helyét a sokkultúrájú nemzetközi rendszernek. In: USA 1993/79. 8–13. p.; Tamás Pál: *Patrónusok és hegemonok*. Az Egyesült Államok és az új világpolitikai egyensúly. In: Társadalmi Szemle 1992/11. 87–99. p.
- (18) Gibney, F. B.: *A Csendes-óceán ígéréte*. A Csendes-óceán nyugati partvidékén végbemenő hatalmas változások a modern kor ipari forradalmát jelentik. In: USA 1993/78., 9–13. p.; Kraus-Weysser, Folker: *Die japanische Provokation*. Nippon Wirtschaftskrieg gegen den Westen. Frankfurt am Main, 1995.; Bredow, Wilfried von-Jäger, Thomas: *Japan*. Europa. USA. Weltpolitische Konstellationen der 90er Jahre. Opladen, 1994.
- (19) Kennedy: *In Vorbereitung*... i. m.
- (20) Kennedy, Paul: *Aufstieg und Fall der britischer Seemacht*. Göttingen, 1978.; Niedhard, Gottfried: *Weltmacht im Niedergang im Zeitalter der Weltkriege*. In: Ploetz, Geschichte der Weltkriege i. m., 223–232. p.; Lukacs: i. m.
- (21) Kennedy: *In Vorbereitung*... i. m., 201. p.; Zanichelli (ed.): *Il grande atlante dell economia la Terra in 107 planisferi tematici, 150 grafici e 111 tabelle*. Bologna, 1990.; Kidron, M.–Segal, R.: *Atlante dei problemi del mondo d oggi*. (Zanichelli), Bologna, 1982.; Kidron, M.–Segal, R.: *Der politische Weltatlas*. Bonn, 1992.; Serryn, Pierre: *Il Mondo oggi*. Atlante economico, sociale, politico. Firenze, 1987.; Shintaro, Ishihara: *Wir sind die Weltmacht*. Warum Japan die Zukunft gehört. Bonn, 1994.
- (22) Diószegi István: *Két világháború árnyékában. 1919–1939*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.; Hildebrand, Klaus: *Das vergangene Reich*. Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler 1871–1945. Stuttgart, 1995.
- (23) Niedhart, G.: *Internationale Beziehungen. 1917–1947*. München, 1989.; Link, Werner: *Der Ost–West Konflikt*. Die Organisation der internationalen Beziehungen im 20. Jahrhundert. Stuttgart, 1988.
- (24) Fischer Ferenc: *„Dél-Amerika poroszai”*. A chilei hadsereg és a német katonai kapcsolatok 1885–1914. In: Aazonosság és másság. Z-füzetek, Budapest, 1992. 38–46. p.
- (25) Chaliand, G.–Rageau, J. P.: *Atlante politico del XX secolo*. Torino, 1989.
- (26) Ormos Mária: *Háború Etiópia földjén*. Gondolat Kiadó, 1971.; Nehru, Dzsavaharlal: *India fölfedezése*. Budapest, 1981.; Niedhart: *Weltmacht*... i.m.; Kennedy: *Aufstieg und Verfall der britischen Seemacht*. i.m. 10. fejezet. Jahre des Verfalls. (1919–1939).
- (27) Niedhart: *Internationale Beziehungen*... i. m.; Niedhart: *Weltmacht im Niedergang*... i. m., 229. p.... Bernd: i.m., 209. p.; Thürk, Harry: *Singapore*. Egy erőd eleste. Kossuth Kiadó, 1973.
- (28) Touscoz, Jean: *Atlas Geostratégique*. Crisis, tensions et convergences. Larousse, Paris, 1988.
- (29) Lukacs: i. m., 42. p.
- (30) Kiesling, Hans von: *Soldat in drei Weltteilen*. Leipzig, 1933.
- (31) Landes, David S.: *Az elszabadult Prométheusz*. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig. Gondolat Kiadó, 1986.; Kennedy: *Nagyhatalmak tündöklése*... i. m.; Van der Wee, Hermann: *A lefékezett jólét, növekedés és struktúraváltás a világgazdaságban (1945–1980)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- (32) Bergius, C. C.: *Die groben Entdecker*. Gütersloh, 1988. 284–299. p.; Troitzsch, U.–Weber, W.: *Die Technik von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1987.
- (33) Spykman, Nicolas John: *The Geography of the Peace*. (Ed. by H. R. Nichol) Copyright 1944. Library of Congress, Washington, 1969.; Proektor, D. M.: *Katonai erő a nukleáris korban*. Zrinyi Katonai Kiadó, Budapest, 1986.; Väyrynen, Rainer: *Geopolitikai doktrínák világrendszer szemléletben*. In: Fejlődéstanulmányok 9. Válság (szerk.) Miszlivetz F., Budapest, 1987. 126–161. p.; Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések. 1945–1982*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.; Holmes, Richard (szerk.): *A háborúk világ-története*. Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Corvina Kiadó, 1992.; Fischer F.: *A megosztott világ*... i. m.; Peacock, Lindsay: *Tengeri tüzérség*. Debrecen, 1993.; Schwab, Ernst Louis: *A világ tengeraltjárói*. Budapest, 1993.
- (34) Kennedy: *In Vorbereitung*... i. m.; Peccei, Aurelio: *Kezünkben a jövő*. A Római Klub elnöke a világproblémákról. Budapest, 1984.; King, Alexander-Schneider: *Die erste globale Revolution*. Ein Bericht des Rates des Club of Rome. Frankfurt am Main, 1992.; Marshall, Bruce (Hrsg.): *Die Welt von heute*. Die Geographie als Grundlage von Politik, Wirtschaft und Kultur. Das moderne Handbuch zum Verständnis der Welt der 90er Jahre. München, 1992.